

ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПРОБЛЕМИ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД

Суперечки навколо проблем доцільності та шляхів реформування політичних систем у постсоціалістичних країнах, активізували компаративні дослідження трансформації політичних систем пострадянських держав і примусили політологів говорити про початок в них нового етапу посткомуністичних трансформацій. Новітня історія, в останні 10-18 років країн Східної Європи, Закавказзя та Центральної Азії дала багатющий емпіричний матеріал для певних висновків і узагальнень щодо перспектив їхньої подальшої демократизації.

Аналіз суспільно-політичних трансформацій в посткомуністичних країнах показує, що крах авторитарних форм правління не завжди забезпечує перехід цих країн до демократичних форм правління. Перехід від авторитаризму до демократії не є одномоментним лінійним процесом з передбачуваним позитивним результатом. Практика показує, що посткомуністичні перетворення є не тільки довготривалим, важким та неоднозначним в різних країнах процесом, але вони можуть призводити і до зворотних процесів.

Досвід постсоціалістичних країн в сфері реформування політичних систем підтвердив висновки провідних політологів про розчленованість процесу демократизації в них на декілька етапів. Відомий американський політолог А. Пжевороски відзначає, що процес демократизації має два різні аспекти: вихід з авторитарного режиму та створення демократичного режиму [1, р.67]. Конкретизуючи цю думку про двоступеневий характер демократичних перетворень стосовно постсоціалістичних країн, деякі дослідники формують тезу про необхідність поділу посткомуністичних трансформацій на два різних процеси: по-перше, руйнування існуючих до цього структур авторитарної влади, і по-друге, створення нових політичних інституцій, які повинні зайняти місце попередніх [2, р.113].

По суті справи, в першому випадку йдеться про формування інституційних основ демократичної системи, які забезпечують змінність політичних лідерів шляхом демократичних процедур. В другому випадку мається на увазі зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, яка передбачає залучення переважної більшості суспільства (включаючи не тільки політичні та суспільні організації, але і широкі верстви населення) до цінностей демократії, усвідомлення демократії як найбільш досконалої форми політичного устрою.

Використання указаних думок здається вкрай доречним з точки зору аналізу політичних перетворень, що відбуваються в посткомуністичних країнах. Концептуальне розмежування етапів „переходу до демократії” та „утвердження демократії” надає можливість позбутися елементів публіцистичної суб’єктивності та емоційного оцінювання нинішнього етапу політичного розвитку колишніх соціалістичних країн, а також надає можливість більш адекватного визначення сутності тої стадії розвитку, на якій вони сьогодні знаходяться.

Досвід трансформації політичних систем посткомуністичних країн показує, що для них актуальне політичне завдання все іще значною мірою визначається задачами першого етапу демократизації, тобто задачами становлення та зміцнення інституціональних основ нової політичної системи [3-10].

Труднощі процесу реформування політичних систем посткомуністичних країн деякою мірою пояснює той факт, що в них відбувається процес „потрійної” трансформації. Це пов’язано із формуванням плюралістичної політичної системи, ринкової економіки та нової державності [11, р.865].

Разом з тим, перешкодою до посткомуністичних реформ є не тільки необхідність одночасної реалізації цілого ряду складних завдань. Перспективи цих реформ значною мірою залежать і від того, як в принципі можливе суміщення вельми різнорідних за своєю сутністю цілей.

Згідно з історично сформувавшимися закономірностями суспільно-політичного розвитку, поступове визрівання капіталізму завжди було передумовою і в той же час каталізатором становлення демократичних форм правління. Один із уроків історії, як підкреслює американський політолог Р. Дач, полягає в тому, що в крайньому випадку в минулому ринкова економіка передувала виникненню демократичних інститутів.

Напруженими і негармонійними вважає американський дослідник П. Бергер взаємини між цілями одночасного створення демократії і ринку в постсоціалістичних країнах, називаючи їх „асиметричними” [12, р.594].

Ця теза про „асиметрию” підтримується багатьма відомими політологами. Фр. Фукуяма пише, що взаємини між капіталізмом і демократією мають непрямолінійний характер. Сам по собі капіталізм не створює прямого тиску на користь демократії. Він добре уживається з багатьма формами авторитаризму і може навіть процвітати в недемократичних політичних

системах. Але капіталізм є більш ефективним двигуном економічного росту, ніж соціалізм, і, таким чином, з більшою вірогідністю сприяє швидким соціально-економічним змінам, які, в свою чергу, сприяють виникненню стабільної демократії [14, р.102].

Таким чином, в світлі історичного досвіду нинішнє прагнення посткомуністичних країн перейти одночасно і до демократії, і до вільного ринку є спробою змінити багатовікову модель взаємозв'язків між політичними і економічними перетвореннями, яка являє собою експеримент, що не має історичних прецедентів.

Аналізуючи досягнуті результати і оцінюючи перспективи цього унікального експерименту, багато політологів відзначають надзвичайну складність і глибоку внутрішню суперечливість посткомуністичних трансформацій.

На початку 90-х років на постсоціалістичному просторі до демократії огульно були зараховані всі прихильники радикальних економічних перетворень, усі прибічники західних моделей державної влади, всі запеклі антикомуністи. В результаті виникла своєрідна й унікальна ситуація, коли серед „демократів” разом з істинними прихильниками ліберально-демократичних цінностей опинилися відверті реакціонери, ідейно-політичний спектр яких простягався від запеклого клерикалізму і монархізму до відвертого тоталітаризму. Коротко кажучи, демократами стали всі, хто протистояв марксистській ідеології та комуністичній моделі управління суспільством. Специфічність моменту полягала ще й у тому, що в деяких колишніх радянських республіках було заборонено компартії, а вчорашні „відданні лєнінці” очолили ідеологічний похід проти комунізму. Зусиллями засобів масової інформації у суспільну свідомість активно трансплантувалися обнадійливі ідеї миттєвого розквіту, на основі радикальних економічних, соціальних, політичних і духовних реформ, фундаментом яких буде широка демократизація.

Але відразу ж слід зазначити, що поєднання двох понять – „радикальні реформи” було абсурдне в політичному сенсі, оскільки в усі часи вони представляли полярність позицій: реформізм ближче до демократії, а радикалізм – до авторитаризму і диктатури. Історичний досвід засвідчує, що радикалізм несумісний із демократією, а намагання здійснити реформу радикальними засобами нерідко завершуються політичним насиллям (як це мало місце в Росії у вересні-жовтні 1993 р.). Відомо, що реформатори завжди прагнуть перетворити суспільство еволюційним шляхом, спираючись на досягнення компромісу між різними громадсько-політичними силами, в рамках дотримання законності та правопорядку, оскільки в основі реформування лежать соціальне партнерство і громадянська згода більшості членів суспільства, а не придушення опозиції чи національна зверхність якоїсь однієї нації, або ж соціальної чи політичної сили. Не можна здійснювати реформування в інтересах однієї частини суспільства за рахунок іншої. В таких випадках реформаторський режим неминуче вироджується в диктатуру й насилля, набуває антидемократичної спрямованості.

Політична практика пострадянського періоду повністю підтвердила недемократичність нових реформаторів у всіх сферах життєдіяльності держави. І хоча нові держави прийняли конституції (конституційний процес у країнах СНД переважно завершився в 1996 р.), сформували власні системи виборів органів влади, що в основному забезпечують низку демократичних свобод і дотримуються певних демократичних процедур, цілісної демократичної політичної системи в них ще не створено. Політичною реальністю виявилися бюрократизація управлінських структур, посилення всевладдя і свавілля чиновників, внаслідок чого розквітли корупція і злочинність. Засоби так званої шокової терапії в економіці й приватизація державної власності фізичними особами, а потім іноземними корпораціями обернулися найгострішою та всеохоплюючою кризою всього народногосподарського комплексу, а також лавиною соціальних лих, що обрушилися на людей. На пострадянському просторі перехід до ринку здійснювався згори, зусиллями влади, шляхом чиновницького перерозподілу державної власності під найменуванням приватизації (народ дуже влучно охрестив цей процес „прихватуванням”). Російський політолог та експерт Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень В. Межуєв дійшов висновку, що приватна власність в таких випадках створюється не в результаті вільної економічної конкуренції, а внаслідок її штучного запровадження. Подібний шлях відкриває численні лазівки для зловживань і протизаконних операцій з придбанням власності, він сумнівний з огляду на соціальну справедливість і не може вважатися демократичним.

Таким чином, новий клас власників багатств сформувався двома шляхами. Перший полягав у легалізації перекупників різного ґатунку, спекулянтів, аферистів, фінансових махінаторів, тобто кримінальних прошарків суспільства. Іншим джерелом формування „нового класу” стала корумпована влада, яка перерозподілила державну власність на свою користь. Отже, на пострадянських просторах багатими виявилися наближені до владних структур або ті, хто промишляє в тіншовому бізнесі чи належить до різноманітних мафіозних угруповань. Надалі відбувся процес злиття тих та інших у єдиний альянс, який отримав вишукане найменування „сучасна еліта”. Щоправда, для елітарного блиску знадобилося залучити до верхівки суспільства

окремих представників інтелігенції та ЗМІ, що виявилось дуже легко, оскільки занепад науки, культури, багатьох інтелектуальних центрів призвів до відвертого зубожіння всіх верств інтелігенції, а провідні інформаційні канали потрапили до рук нових власників капіталів.

До того ж, задекларована після 1991 року широка демократизація суспільства сприймалася більшістю пересічних громадян і тими, хто опинився в різних структурах влади, як уседозволеність, можливість чинити будь-які правопорушення і зловживання, задовольняючи власні ненажерливість і користолюбство. Причому, умови для такого стану були якнайсприятливіші: з одного боку, не було розвиненої законодавчої бази, нові закони та юридичні кодекси лише формувалися, народжувалися в муках і характеризувалися аморфністю та недосконалістю, а попередні або зовсім відкидалися, або відверто ігнорувалися. З іншого боку, виявилася кричуще низька політична культура представників усіх верств суспільства, зокрема правлячої еліти.

Таким чином, нові держані структури фактично на всьому пострадянському просторі опинилися в стані найгострішої та всеохоплюючої кризи. Можна погодитися із висновками багатьох фахівців у галузі політології пострадянського періоду, що в країнах СНД сучасний ринок, як і інші атрибути демократичної держави, так і не сформувався [15, с.155]. Форсована демократизація внутрішньополітичного життя пострадянського періоду так як і в економіці, не обернулася всенародним благом. У владних структурах виник певний політико-управлінський симбіоз демократії та чиновницької диктатури, що став джерелом хронічної боротьби між різними гілками влади. В результаті в низці пострадянських республік здійснилася абсолютизація і персоналізація президентської влади.

Передусім, чинні конституції нових незалежних держав значною мірою закріпили переваги президентської влади над усіма іншими управлінськими структурами. Президентам безпосередньо підпорядковані кабінети міністрів, силові міністерства і відомства за певної лібералізації суспільного життя і допущення деякого плюралізму в політичному мисленні. Над соціальною і економічною інфраструктурами громадянського суспільства, над профспілками та іншими масовими організаціями, політичними партіями і засобами масової інформації фактично немає належного контролю. Головні громадянські права відкрито не придушуються, хоча найчастіше і не забезпечуються в їхній реалізації. Визначення і здійснення зовнішньої політики держав є суто президентською прерогативою, а парламенти лише визначають правову базу та правове поле зовнішньополітичної діяльності президентів, ратифікуючи найважливіші міжнародні документи. Президенти мають право розпустити парламенти, призначати нові вибори, активно використовувати силові структури в разі політичної необхідності. Дострокове усунення президентів від влади є практично нереальним.

До того ж, потреба поєднання легітимності і ефективності наділяє президентів у посткомуністичних суспільствах більшою владою, аніж визначають положення конституції. Особистий апарат, практика роздавання посад (у тому числі й так зв. „кормушок”), популярність (особливо на початковому етапі) підвищеної уваги до засобів масової інформації, широке поле для політичного маневру, можливість безпосередньо апелювати до громадян, здійснювати контроль над силовими структурами перетворюють президента в унікальну політичну фігуру, своєрідне уособлення верховної влади. Східноєвропейські і пострадянські президенти, символізуючи єдність нації у складних умовах трансформації політичних систем своїх держав, докладають зусиль до утвердження свого домінуючого місця в ієрархії влади.

Історичний досвід переконує, що формула президентства визначається політичною зрілістю суспільства. Більш чи менш сформоване громадянське суспільство, демократичні традиції, відносно вкорінена партійна структурованість породжують парламентську структуру з обранням президента депутатським корпусом (Естонія, Латвія, Словаччина, Угорщина, Чехія). Там же, де соціальні і політичні інститути не розвинені та слабкі, вакуум заповнює сильна президентська влада, нерідко з авторитарними тенденціями (Азербайджан, Білорусь, Росія, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан).

Симпатії до президентства чи парламентаризму визначаються, крім того, логікою боротьби за владні ресурси держави. Представники старих еліт, які добре орієнтуються в коридорах влади, віддають перевагу президентству, оскільки так легше тримати все під контролем, не підпускаючи чужих. Нові люди, що піднялися на антикомуністичній хвилі, здебільшого обирають парламентську систему, бо вона відкриває ширші можливості доступу до влади. В залежності від того, хто й на чому робить акцент, і визначаються перспективи демократії [16, р.8].

Досвід показує, що багато колишніх соціалістичних країн обрали президентську форму правління. У бік президентства пострадянський світ розгортали могутні сили. В пошуках відповіді на питання, чим продиктований вибір форми правління, зокрема, виділяють в якості вирішального фактора ступінь спадковості на рівні еоліт. Чим він вищий чим міцніші позиції

старої номенклатури у новій владній системі, тим вірогідніший вибір президентської моделі політичного строю [13, р.187-189].

Але тяжкий спадок попередніх режимів і сила обставин не перекривають повністю дорогу до демократії. Рухаючись з одного вихідного пункту, півтора десятка пострадянських держав демонструють широку гаму можливостей від „туркменбашизації” до створення парламентських систем. Гострі конфлікти президентів і парламентів у Росії, Білорусі і Україні вирішуються по-різному та з неоднаковими результатами. Чимало залежить від так званого суб’єктивного фактора – особистих якостей людей, що опинилися на політичному олімпі під час великих змін.

У пострадянських суспільствах характер політичної влади визначає не лише ступінь свободи громадян, але й тип економічного та соціального розвитку, а також відповідні історичні традиції. Встановлення авторитарних і олігархічних режимів під виглядом президентських республік веде до вкрай несправедливої приватизації державної власності, швидкої майнової поляризації, засилля паразитичних форм капіталу і, як наслідок, до загострення соціальної напруженості.

Матеріальна пригніченість підсилює громадянське і політичне безправ’я основної частини населення; в одній країні утворюються два суспільства, що перебувають у стані ворожнечі одне з одним. Трансформація життєвого укладу відбувається повільно й боляче, глибина і гострота соціальних суперечностей дуже ускладнює розвиток демократичних інститутів.

Президентство стало певним політичним атрибутом пострадянського світу, але його смисл і спрямованість можуть бути діаметрально протилежними. У президентську оболонку можна упакувати традиційні відносини і структури (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан), та за фасадом президентської республіки може критися і особиста диктатура (Білорусь, Туркменістан), і режим олігархії (Росія), та, на жаль, поки що і Україна.

Світова практика свідчить, що в президентських демократіях чим більше партій, тим нестійкіша політична система. Можливо, саме багатопартійність робить президентські демократії особливо вразливими, оскільки вона породжує три негативні фактори: по-перше, більша ймовірність паралічу влади внаслідок протистояння президента і парламенту; по-друге, сильна ідеологічна поляризація політичного життя; і по-третє, складність утворення між партійних коаліцій президентської більшості (яскравий приклад України) [17, р.76]. Ущербність президентських демократій змушує аналітиків шукати рятівні рецепти, зокрема, дехто пропонує почати санацію системи зі скорочення числа парламентських партій шляхом зміни виборчого законодавства. Щоправда, при цьому вважається необхідним не втрачати відчуття реальності, оскільки штучне насадження двопартійної системи може завдати лише шкоди. Дійсно, партії є живими утвореннями, продуктом історичної творчості й погано піддаються адміністративному впливу.

Радикальнішим рішенням є рух від президентства до парламентаризму, але шанси на успіх такого реформування режиму також багато в чому визначаються станом партійної системи. Чим сильніші, дисциплінованіші й авторитетніші в масах народу політичні партії, тим легше перейти до парламентського правління.

Розмаїття демократичних експериментів дає широкі можливості для аналітиків. Зокрема, одна з проблем, що найбільш жваво дискутується, – порівняльні переваги і вади президентських та парламентських систем з погляду перспектив демократичного розвитку. Значення цього аспекту важко переоцінити – адже вибір політичних інститутів особливо важливий у період переходу до демократії.

Порівняльний аналіз переваг президентських і парламентських республік чимало дає для розуміння того, що відбувається в колишньому „соціалістичному таборі”. Учасники СНД (за винятком Молдови) і постюгославські держави обрали (нехай і формально) напівпрезидентські режими, а країни Центральної Європи та Балтії – парламентські системи, багато в чому схожі на німецьку. Хоча формальні відмінності конституційного ладу постсоціалістичних держав, можливо, не такі вже й суттєві, в реальному житті вони рухаються в різних напрямках.

У той час як в Чехії чи Словаччині всі спроби президентів збільшити свою владу жорстко блокуються урядами чи парламентами, в Росії, Таджикистані, Азербайджані та інших країнах президенти впевнено підминають під себе своїх опонентів. Вочевидь, існує незрима грань, за котрою обсяг президентських повноважень стає згубним для демократичних інститутів, що зароджуються.

Серед політологів пострадянського періоду все виразніше утверджується думка, що минуле вісімнадцятиріччя переконливо підтвердило: безпосередній перехід до демократії розвинутого типу неможливий без необхідних авторитарних форм і методів управління суспільством. Неминучим і досить тривалим є етап змішаного правління, за якого можуть скластися і ефективно запрацювати демократичні інститути влади. Авторитаризм перехідного періоду може подолати негативні наслідки стихійної демократизації, які, обернулися політичним свавіллям та обвальною соціально-економічною кризою.

Історія свідчить, що так звана класична західна демократія не завжди відрізнялася простотою й одномірністю, як вона сприймається багатьма нашими сучасниками не без допомоги вітчизняної публіцистики.

По праву вважаються авторитарними режимами в Європі роки правління президента Ш. де Голля у Франції (1958-1969 рр.), канцлера К. Аденауера в ФРН (1949-1963 рр.), прем'єр-міністра М. Тетчер у Великій Британії (1979-1990 рр.). Таким чином, можна дійти висновку, що демократичний режим цілком сумісний з явними рисами авторитаризму. Але за умови жорсткого контролю за діяльністю президента з боку законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Прагнення зміцнити державність за допомогою авторитарних методів управління має своїх супротивників і прихильників. Перші, як правило, прибічники парламентаризму, лякають різноманітними політичними жупелами: „занепад демократії”, „диктатура”, „гніт сильної руки” тощо. Прихильники посилення виконавчої влади обґрунтовують допущення авторитарних методів управління суспільством необхідністю нещадної боротьби із свавіллям та корупцією чиновницької бюрократії, розграбуванням і вивезенням за кордон національних багатств, із масовою злочинністю та іншими соціальними лихами, породженими найгострішою економічною і духовною кризою суспільства.

Деякі аналітики вважають, що перехідний період до справжньої парламентської демократії та справжнього конституціоналізму триватиме не більше двох десятиліть, але реальне життя демонструє інші часові терміни.

Нині країни на пострадянському просторі намагаються вирішити стратегічне завдання, пов'язане з побудовою громадянського суспільства і правової демократичної держави на основі ринкової економіки та соціальної захищеності всіх верств населення. Як зазначив свого часу відомий політолог П. Кубічек, „шлях від комунізму до демократії довший і тернистіший, ніж дорога від демократії до комунізму” [18, р.4].

На початку XXI століття більшість постсоціалістичних країн підійшли – зрозуміло, рухаючись з різною швидкістю – до завершення першого етапу посткомуністичних трансформацій. Його зміст визначався намаганням колишніх радянських еліт перетворитися в новий правлячий прошарок суспільства, заснованого на ринковій економіці. Це перетворення було здійснено шляхом масштабної приватизації державної власності, яка робила неможливим повернення до попередньої соціально-економічної і політичної системи. При цьому одночасно в якості пріоритетів політичного розвитку проголошувалися демократичні цінності: конкретна влада, заснована на принципі розподілу влад, рівність всіх перед законом, дотримання прав людини. В той же час виникнення нового суспільного ладу супроводжувалося виникненням в житті пострадянських країн нових проблем і протиріч, які набули стійкого характеру. Аналізуючи сьогодні процеси трансформації політичних систем пострадянських країн, необхідно відзначити, що суспільний і політичний порядок, який сформувався у більшості з них характеризується яскраво вираженою нерівністю в розподілі влади і власності, відсутністю системи суспільного контролю за діяльністю влади, що більше орієнтовано не на подальший розвиток суспільства, а на самозбереження правлячих еліт та на зміцнення їхніх домінуючих позицій в суспільстві. Ця асиметрія чинить стримуючий вплив на подальший демократичний розвиток пострадянських країн і змушує усвідомити, що об'єктивно назрілі потреби соціальної і політичної демократизації диктують нові пріоритети суспільного розвитку.

Джерела та література

1. Przeworski A. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, 1995.
2. Bova R. The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective // World Politics. – Vol. 44. – № 1, October 1997.
3. Пастухов Б. СНГ, пересекающиеся множества // Международная жизнь. – 2004. – № 1.
4. Коктыш К. Постсоветская трансформация Белоруссии // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 2.
5. Чигирин А. Грузинский тест // Международная жизнь. – 2004. – № 9.
6. Рябов А. Москва принимает вызов «цветных революций» // Pro et Contra. – 2005. – № 2.
7. Должников О. Посткомуністичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи та СНД: порівняльний аналіз // Нова політика. – 2006. – № 5.
8. Делягин М.Г. Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает // Полис. – 2008. – № 1.
9. Пастухов В.Б. Темный век посткоммунизм как «черная дыра» русской истории // Полис. – 2007. – № 3.
10. Гельман В.Я. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис. – 2007. – № 2.
11. Hale H. Regime Cycles: Democracy Autocracy and Revolution in Post-Soviet Eurasia // World Politics. – 2005. – № 1.
12. Duch R. Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a Free Market in the Former Soviet Union // American Political Science Review. – 1998. – № 87.

13. Easter Politics – 1999. – № 49.
14. Fukuyama Fr. Capitalism and Democracy // The Missing Link. In L Diamond and M F. Plattner (Eds.) Op. cit – 2001.
15. Политические институты на рубеже тысячелетий. XX-XXI вв. – М., 2004.
16. Carathers T. The End of Transition Paradigm Journal of Democracy. 2002. – № 1.
17. Ржешевский Г.А. Демократия: миф, реальность или раскрученный бренд? // Полис. – 2008. – № 5.
18. Kubicek P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-Communist Studies. – 2000. – № 27.

Summary

The article concerns the problem of transformation of political systems of post-socialist countries. The revolutionary reversal and the end of authoritarian regime in the society always result in democratic consolidation. This is the logic of democratic transit. However, experience of post-socialist countries does not coincide with scientific schemes and brings its own peculiarities into the process of post-communist transformations. The analysis of this process is vital and it contributes to the search and determination of optimal solutions of existing and potential future problems as well as to definition of prospects and further development.

B. M. Московка

МОРАЛЬ ЯК МЕТА І ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Метою будь-якої революції є радикальна зміна еліт, що управляють, у державі. Незалежно від дійсних цілей нової еліти, головним завданням організаторів революції є руйнування системи управління державою, створеною колишньою «контрреволюційною» елітою.

Система управління державою складається з низки інститутів влади: армія, юридичне право та ідеологічний апарат, який обґрунтовує існування саме цієї влади.

Абсолютно очевидно, що система права і ідеологічний апарат, в ролі якого часто виступає церква, ґрунтуються на пануючій в державі системі моралі і моральності, яка створювалася достатньо довгим шляхом і базується на особливостях народного характеру, кліматичних (ґрунтових) умовах, системі господарювання тощо.

Армію можливо перемоти озброєним шляхом, але це вимагає істотних матеріальних і людських витрат, які не сприяють підтримці нової еліти широкими масами. Значно простіше позбавити армію бажання захищати існуючу владу, знищити мотивацію. Можна використовувати фінансовий ресурс, але це недешево, а можна переконати військових, що вони при існуючій владі живуть в злиднях, а при новій їх чекає маса матеріальних і моральних благ. Можна переконати, що прийнята присяга недійсна. Тобто зруйнувати морально-етичні основи існування збройних сил.

Першим прикладом подібної стратегії, зареєстрованим в історії, є Реформація і наслідок 30-річна війна. Корінь суперечностей між класичним католицизмом і ідеями протестантизму полягає в наступних положеннях.

По-перше, на відміну від католицизму, що пропонує адептам оцінку їх моральності тільки після смерті шляхом переміщення в пекло або рай, протестантизм стверджує, що Бог любить своїх чад і допомагає їм вже зараз. Тому людина, яка моральна в своїй дійсній вірі, успішна і в цьому, матеріальному світі. Таким чином, руйнувалася основа морального балансу католицьких держав, коли людина «кредитувала» свій майбутній порятунок своєю лояльністю в цьому світі. Якщо немає сенсу в подібному моральному «кредиті» на користь офіційних органів (церкви), то питання лояльності до суверена так само відпадало. Присяга перетворювалася на фікцію, васальні зобов'язання (як і все васальне право – на той час єдина юридична конструкція) – в нікчемний папірець.

По-друге, Реформація породила моральний релятивізм, як елемент майбутнього вчення про права людини. Суть цього феномена полягає в практичній байдужості до порушення людиною окремих норм поведінки за умови дотримання релігійних містерій і піднесеному відношенню до права власності. Саме подібне явище і стало основою для появи численних відгалужень протестантизму, що часто не тільки радикально відрізняються від загальноприйнятих моральних законів, але навіть і що порушують формальні закони держав (від мормонів до сайєнтології).

По-третє, саме Реформація привела до висновку, що вбивати можна не тільки іновірців, але і людей, близьких по вірі (культурі), важливо тільки пояснити це вбивство з погляду своєї (відносної і суб'єктивної) релігії. Це і відрізняє кардинально 30-річну війну від хрестових походів, коли об'єктом агресії виступали люди з іншою релігією, що часто радикально відрізнялася.

Четверте, принципові зміни відбулися з правом власності. До Реформації в рамках васальних відносин вся власність, так само як і життя людини, належала виключно сюзерену, васал тільки розпоряджався нею. Згідно ж виниклому в результаті Реформації Магдебурзькому